

УДК 159. 99

НІКОЛАЄНКО С.О., НІКОЛАЄНКО С.І.,
КАНДИДАТИ ПСИХОЛОГІЧНИХ НАУК, ДОЦЕНТИ, ВНЗ УАБС НБУ,
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН, М. СУМИ

ПРОБЛЕМА СПІЛКУВАННЯ ЯК ДІЯЛЬНОСТІ

Анотація. У статті розглядається спілкування як самостійний вид людської діяльності. При цьому аналізується сутнісні характеристики, структурні компоненти, технологія мовної комунікативної діяльності.

Ключові слова: діяльність, спілкування, комунікативна діяльність, мовна комунікативна діяльність.

Постановка проблеми. Проблема спілкування є однією з найважливіших і складних у психології. Спілкування являє собою процес взаємодії особистостей і соціальних груп, у якому передається й засвоюється соціальний досвід, відбувається зміна структури й сутності взаємодіючих суб'єктів, формується різноманітність людських індивідуальностей, відбувається соціалізація особистості (І.О. Зімня, О.О. Леонтьєв, М.С. Каган).

Спілкування є предметом вивчення багатьох наук. Для зручності аналізу дослідники у якості самостійних підходів до спілкування виділяють логіко-гносеологічний, функціонально-лінгвістичний, комплексно-сполучний і загальпсихологічний підходи (Л.П. Буєва, Н.П. Ерастов, М.С. Каган, О.О. Леонтьєв, Б.Ф. Ломів і ін.).

У логіко-гносеологічному плані спілкування розглядається як особливий вид пізнавально-практичної діяльності людей, спрямованої на адекватне відбиття дійсності, здійснюване в певних умовах з певними цілями й за допомогою певних засобів (О.М. Леонтьєв, М.І. Лісіна, В.М. Соковнін).

Основним засобом спілкування служить мова. Тому вивчення її змісту, форм, видів, можливостей і норм становить найважливішу проблему теорії спілкування. Ці аспекти спілкування є предметом вивчення у функціонально-

лінгвістичному підході до спілкування (М.П. Єрастов, І.О. Зімня, О.О. Леонтєв).

Психологічний аналіз спілкування починається там, де використовуються психологічні методи дослідження, а спостережувані факти фіксуються у термінах психології як науки й розглядаються в зіставленні із уже відомими психологічними закономірностями.

У практиці наукового аналізу широке розповсюдження одержали різні варіанти сполучень психологічного підходу до спілкування з підходами до нього з боку інших наук (соціології, філософії, фізіології, медицини, педагогіки та ін.). Комплексні підходи утворюють єдиний сплав, або комплекс, психологічних і непсихологічних концепцій (наприклад, соціально-психологічна й психолінгвістична теорія спілкування), інші залишаються звичайними сполученнями (наприклад, психофізіологічна й медико-психологічна теорія спілкування).

У кожному із цих підходів є своя специфіка, свої проблеми. Але в цілому ці підходи спираються на загальнопсихологічний аналіз спілкування як явища психічної активності. Тому подальшого психологічного вивчення вимагає проблема співвідношення категорій діяльності й спілкування з загальнопсихологічної точки зору.

Метою даного дослідження є уточнення специфічних особливостей спілкування як мовної комунікативної діяльності в контексті категорії діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. У психології відсутнє загальноприйняте визначення спілкування. Як правило, даються описові визначення, що вказує на основні функції або сторони спілкування. Так, Б.Д. Паригін відзначає, що спілкування — це «складний і багатогранний процес, що може виступати в тій саме час і як процес взаємодії індивідів, і як інформаційний процес, і як відношення людей друг до друга, і як процес взаємовпливу один на одного, і як процес співпереживання й взаємного розуміння один одного» [9, с. 178].

Людське спілкування може розглядатися не тільки як акт усвідомленого, раціонально оформленого мовного обміну інформацією, але й у якості безпосереднього емоційного контакту між людьми. Воно різноманітне як по змісту, так і за формою прояву. Спілкування може варіювати від високих рівнів духовного взаємопроникнення партнерів до самих згорнутих і фрагментарних контактів [11].

У процесі аналізу проблеми спілкування намічені наступні аспекти його вивчення: 1) «інформаційно-комунікативний» (спілкування розглядається як вид особистісної комунікації, у ході якої здійснюється обмін інформацією); 2) «інтеракційний» (спілкування аналізується як взаємодія індивідів у процесі кооперації); 3) «гносеологічний» (людина розглядається як суб'єкт і об'єкт соціального пізнання); 4) «аксіологічний» (спілкування вивчається як обмін цінностями); 5) «нормативний» (виявляються місце й роль спілкування в процесі нормативного регулювання поведінки індивідів); 6) «семіотичний» (спілкування описується, з одного боку, як специфічна знакова система, а з іншого боку - як посередник у функціонуванні різних знакових систем); 7) «соціально-практичний» (спілкування розглядається як обмін діяльністю, здібностями, уміннями й навичками) [4].

У різних визначеннях спілкування розглядається не тільки як «процес», як «умова здійснення різних форм життєдіяльності людини», як «засіб досягнення різних цілей і задоволення різних потреб», але і як *«самостійна комунікативна діяльність»*. При цьому виділення певних аспектів спілкування залежить від вихідних теоретичних позицій авторів і конкретних дослідницьких завдань. Так, В.М. Соковнін трактує спілкування як складний і багатогранний процес, що виступає як: 1) взаємодія людей; 2) атрибут інших видів людської діяльності; 3) інформаційний процес; 4) відношення людей друг до друга; 5) взаємовплив людей; 6) взаємне переживання; 7) взаємне розуміння; 8) вид самостійної людської діяльності [10].

Опосередкованість людської діяльності спілкуванням носить загальний характер. Це знайшло своє відбиття в принципі «єдності спілкування й

діяльності», що у вітчизняній психології є одним з основних й загальноновизнаних (Г.М. Андрєєва, М.С. Каган, Б.Ф. Ломов, В.М. Соковнін та ін.).

Не зупиняючись на обговоренні неоднозначності інтерпретації спілкування як самостійної категорії (Б.Ф. Ломів) або як діяльності (О.О. Леонтьєв), підкреслимо тільки основне для даного розгляду положення - нерозривність зв'язку діяльності й спілкування.

Як відзначає Г.М. Андрєєва, характер цього зв'язку інтерпретується, щонайменше, потрібно: 1) як дві сторони соціального буття людини; 2) як сторона діяльності; 3) як вид діяльності. При цьому усередині третьої точки зору розрізняються два різновиди: у першому різновиді спілкування розуміється як комунікативна діяльність, або діяльність спілкування, що виступає самостійно на певному етапі онтогенезу; у другий – спілкування в загальному плані розуміється як один з видів діяльності (мається на увазі, насамперед, мовна діяльність), і щодо її відшуковуються всі елементи, властиві діяльності взагалі (потреби, мотиви, мета, дії, операції та ін.) [2].

Справедливо підкреслюючи важливість «самого головного – безсумнівного зв'язку між діяльністю й спілкуванням», сама Г.М. Андрєєва пропонує «найбільш широке розуміння зв'язку спілкування й діяльності, коли спілкування розглядається і як сторона спільної діяльності (оскільки сама діяльність не тільки праця, але й спілкування в процесі праці), і як її своєрідний дериват» [2, с. 92]. Таке широке розуміння зв'язку спілкування й діяльності відповідає, на думку автора, широкому ж розумінню самого спілкування: «як найважливішої умови присвоєння індивідом досягнень історичного розвитку людства, будь те на мікрорівні, у безпосереднім оточенні, або на макрорівні, у всій системі соціальних зв'язків» [2 с. 92 - 93].

Таким чином, всі наявні визначення спілкування, з погляду завдань нашого дослідження, можуть бути умовно розділені на два класи: 1) спілкування як самостійний вид людської діяльності; 2) спілкування як не діяльність (процес, засіб, умова здійснення інших людських діяльностей).

Розглянемо проблему спілкування в контексті категорії предметної діяльності. У вітчизняній психології широке розповсюдження й визнання одержало трактування спілкування як діяльності. Спілкування розглядається як один з «видів діяльності», як «діяльність спілкування», «комунікативна діяльність» тощо.

У цьому зв'язку на процеси спілкування дослідниками поширюються теоретичні схеми, що сформувалися при вивченні предметно-практичної діяльності або деяких інших її форм.

У результаті морфологічного аналізу діяльності М.С. Каган запропонував розрізняти наступні види діяльності: перетворювальну, пізнавальну, ціннісно-орієнтаційну, комунікативну діяльність (спілкування) [4]. Своєрідність спілкування як особливого виду людської діяльності, за М.С. Каганом, полягає в наступному: «Спілкування – це *практична* діяльність, тому що контакти між людьми припускають втілення переданої інформації в тій або іншій системі знаків, які її матеріалізують, об'єктивують, щоб передати реципієнтам» [4 с. 84]. При цьому акт спілкування має місце тоді, «коли людина, що вступає в контакт із іншою людиною, бачить у ньому собі подібного й собі рівного, тобто суб'єкта, і тому розраховує на *активний зворотний зв'язок*, на обмін інформацією, а не на одностороннє її відправлення або зняття її з об'єкта» [4, с. 82].

М.С. Каган справедливо стверджує, «що *діяльність* людини не слід зводити до її *предметної діяльності*, і тоді спілкування природно впишеться в різнобічні прояви людської діяльності» [4, с. 82].

Б.Г. Ананьев розглядає спілкування поряд із працею й пізнанням у якості трьох основних видів людської діяльності [1, с. 322]. Автор, зокрема, пише: «Пізнання й спілкування є ... основними формами діяльності індивідуальної людини із самого початку формування його особистості, за допомогою яких здійснюється соціальна детермінація багатьох сторін її психічного розвитку» [1, с. 171].

А.Н. Леонтьев вважає спілкування й працю двома основними видами людської діяльності. Автор відзначає: «Спілкування ... с самого початку має

характерну для людської діяльності структуру опосередкованого процесу, але в ранніх, зародкових своїх формах воно опосередковано не словом, а предметом» [6, с. 368].

М.І. Лісіна вживає поняття «спілкування» синонімом поняття «комунікативна діяльність» [7]. Аналізуючи спілкування з позицій категорії діяльності, В.М. Соковнін відзначає, що «комунікація є одним з видів людської діяльності, що сприяє задоволенню матеріальних і духовних потреб людей» [10, с. 63].

І.О. Зімня аналізує й спілкування, і діяльність у контексті категорії взаємодії. При цьому спілкування визначається автором як «специфічна форма взаємодії людей у процесі реалізації їхньої суспільно-комунікативної діяльності» [3, с. 143 - 157]. У цьому визначенні важливими є наступні моменти: 1) «взаємодія» виступає як загальна категорія, у рамках якої визначаються такі більше приватні категорії, як «діяльність» і «спілкування»; 2) суспільно-комунікативна діяльність трактується як форма соціального буття людини; 3) реалізація суспільно-комунікативної діяльності може здійснюватися різними засобами (вербальними, кінетичними, образотворчими, символічними й ін.); 4) вербальне спілкування є основною формою соціальної взаємодії людей в процесі реалізації їхньої суспільно-комунікативної діяльності; 5) вербальне спілкування реалізується мовною діяльністю партнерів по спілкуванню; 6) у безпосередньо усному спілкуванні мовна діяльність реалізується у формах говоріння й слухання; 7) в опосередкованому письмовому спілкуванні мовна діяльність реалізується у формах читання й листування. При цьому автор визначає мовну діяльність як «активний, цілеспрямований, опосередкований мовою, засіб (спосіб) взаємодії людей з метою обміну інформацією. Мовна діяльність може бути «вплетена» в інші форми діяльності людини, але вона може бути й самостійною діяльністю по задоволенню тої або іншої потреби» [3, с. 146 - 147].

О.О. Леонтьєв визначає діяльність спілкування як «систему цілеспрямовані й мотивовані процеси, що забезпечують взаємодію людей у колективній діяльності, що реалізують суспільні й особистісні, психологічні відносини й специфічні засоби, що використовують, насамперед, мову» [5, с. 124].

Характеризуючи істотні ознаки діяльності спілкування, О.О. Леонтьєв відзначає, що характеристиками спілкування як діяльності є, по-перше, його *інтенціональність* як наявність специфічної мети, самостійної або підпорядкованої іншим цілям; наявність специфічного мотиву; по-друге, його *результативність* як міра збігу досягнутого результату з наміченою метою; по-третє, *нормативність*, що виражається, насамперед, у факті обов'язкового соціального контролю за протіканням і результатами акту спілкування.

Аналізуючи генезис діяльності спілкування, О.О. Леонтьєв відзначає, що вона виникає як самостійна діяльність на відносно пізньому етапі історичного розвитку спілкування, а саме тоді, коли стає можливим здійснення мовної дії, не обов'язково «вплетені» у взаємодію, і не безпосередньо колективного спілкування.

Згідно з О.О. Леонтьєвим, про діяльність спілкування стосовно до мовного спілкування доцільно говорити, коли ми маємо справу з мовними діями, що мають самостійну мету (підпорядковану загальної мети діяльності) і самостійну мотивацію, що не збігається з домінуючою мотивацією тої немовної діяльності, що обслуговують дані мовні дії. Автор підкреслює, що мовна діяльність є спеціалізоване вживання мовлення для спілкування, окремий випадок діяльності спілкування.

В.М. Соковнін також відзначає: «З позицій теорії діяльності ... необхідно розглядати не тільки мовну комунікацію, але й все людське спілкування. Спілкування являє собою один із самих динамічних суспільних процесів і носить іманентно-діяльнісний характер. Мовна діяльність, як реалізована система цілеспрямованих мовних дій, є найважливішою структурною частиною комунікативної діяльності» [10, с. 64].

О.О. Леонтьєв виділяє наступну систему критеріїв, за якими відбувається класифікація видів діяльності спілкування: 1) орієнтованість діяльності спілкування; 2) психологічна динаміка діяльності спілкування; 3) семіотична спеціалізація діяльності спілкування; 4) ступінь опосередованості діяльності спілкування. За критерієм орієнтованості автор розрізняє соціально орієнтоване й особистісно орієнтоване спілкування [5, с. 121 – 132].

За критерієм психологічної динаміки спілкування автор виділяє можливі зміни у партнера по спілкуванню в когнітивної, ціннісно-мотиваційної, процесуально-діяльнісної сферах.

За критерієм семіотичної спеціалізації спілкування розрізняються матеріальне, значеннєве й знакове спілкування. При цьому усередині знакового спілкування розрізняється мовне (вербальне) і немовне (невербальне) спілкування.

За критерієм ступеня опосередкованості спілкування автором виявляються різні види соціальних «дистанцій», що відокремлюють комунікатора від реципієнта. Перші два критерії характеризують домовне орієнтування й планування спілкування, а останні два - процеси спілкування й використовувані в цьому процесі засоби.

Спираючись на концепцію діяльності О.М. Леонтьєва і його підхід до спілкування як діяльності, М.І. Лісіна визначила наступні основні структурні компоненти комунікативної діяльності: 1) предмет спілкування - це інша людина, партнер по спілкуванню як суб'єкт; 2) потреба в спілкуванні, яка міститься в прагненні людини до пізнання й оцінки інших людей, а через них і з їхньою допомогою - до самопізнання, до самооцінки; 3) комунікативні мотиви - це те, заради чого реалізується спілкування; 4) дії спілкування - це одиниці комунікативної діяльності, цілісний акт, адресований іншій людині; 5) завдання спілкування - це та мета, на досягнення якої в конкретній комунікативній ситуації спрямовані різноманітні дії в процесі спілкування; 6) засоби спілкування - це ті операції, за допомогою яких здійснюються дії

спілкування; 7) продукт спілкування – це утворення матеріального й духовного характеру, що створюються як результат спілкування [7].

Процес комунікативної діяльності будується як «система сполучених актів» Кожний такий «сполучений акт» - це взаємодія двох суб'єктів, двох наділених здатностями до ініціативного спілкування людей. Згідно Б.Ф. Ломову, у цьому проявляється діалогічність комунікативної діяльності, а діалог може розглядатися як спосіб організації «сполучених актів». Таким чином, діалог - це реальна одиниця комунікативної діяльності. У свою чергу елементарними одиницями діалогу є дії висловлення й слухання [8, с. 249].

Однак у практиці комунікативної діяльності особистість відіграє роль не просто суб'єкта спілкування, але й суб'єкта-організатора комунікативної діяльності іншого суб'єкта. Таким суб'єктом може стати окрема особистість, група людей, маса. Спілкування особистості як суб'єкта-організатора з іншою людиною визначається як міжособистісний рівень комунікативної діяльності, а спілкування із групою (колективом) - як індивідуально-груповий рівень комунікативної діяльності, спілкування з масою – як індивідуально-масової рівень комунікативної діяльності. У єдності цих трьох рівнів і розгортається комунікативна діяльність особистості. Ця єдність забезпечується тим, що всі рівні комунікативної взаємодії ґрунтуються на єдиному особистісно-діяльнісному організаційно-методологічному підході до соціальної практики особистості.

Діяльнісний підхід стосовно комунікативної технології означає, насамперед, трактування її процесів як організацію й керування формуванням системи соціальних позицій, поглядів, оцінок і т.д. Це досягається в трьох основних комунікативних формах: а) монологічної, де переважають комунікативні дії висловлення особистості як суб'єкта - організатора дій слухання в інших суб'єктів - учасників спілкування; б) діалогічної, у якій суб'єкти взаємодіють і взаємно активні, взаємно ініціативні; в) полілогічної, де організується багатобічне спілкування, що найчастіше носить характер своєї боротьби за оволодіння

комунікативною ініціативою й зв'язане із прагненням максимально ефективно її реалізації [8, с. 249].

Комунікативна діяльність (діяльність спілкування) може бути також розглянута як процес послідовного розгортання дій, кожне з яких спрямоване на рішення приватного завдання й може бути реалізоване як деякий «крок» у напрямку до кінцевої мети спілкування. Тому комунікативна діяльність як процес являє собою систему елементарних актів.

На думку В.М. Соковніна, процес спілкування як діяльності має наступну структуру: 1) програмування мети спілкування й шляхів її досягнення; 2) вербальну й невербальну комунікацію, що виконує програму; 3) контроль над протіканням власної комунікативної поведінки; 4) корекцію власної комунікативної поведінки; 5) контроль за комунікативними вчинками інших осіб, що беруть участь у даному акті спілкування; 6) звірення результатів акту комунікації із програмою; 7) корегування програми для подальших комунікативних актів [10, с. 63].

Процес комунікативної діяльності може бути представлений також й у вигляді наступного ланцюга взаємозалежних комунікативних дій: 1) вхід суб'єкта спілкування в комунікативну ситуацію; 2) оцінка суб'єктом спілкування характеру комунікативної ситуації (сприятлива, несприятлива тощо); 3) орієнтація в комунікативній ситуації; 4) вибір іншого суб'єкта як партнера для можливої взаємодії; 5) постановка комунікативного завдання, виходячи з особливостей ситуації спілкування; 6) підхід до суб'єкта взаємодії; 7) підстройка до суб'єкта-партнера по взаємодії; 8) залучення суб'єктом-ініціатором уваги суб'єкта-партнера; 9) оцінка емоційно-психологічного стану суб'єкта-партнера й виявлення ступеня його готовності до вступу у взаємодію; 10) настроювання суб'єкта-ініціатора на емоційно-психологічний стан суб'єкта-партнера; 11) вирівнювання емоційно-психологічних станів суб'єктів спілкування, формування загального емоційного стану спілкування; 12) комунікативний вплив суб'єкта-ініціатора спілкування на суб'єкта-партнера; 13) оцінка суб'єктом-ініціатором реакції

суб'єкта-партнера на вплив; 14) стимулювання «відповідного ходу» суб'єкта-партнера; 15) «відповідний хід» суб'єкта-партнера по спілкуванню. З ланцюга названих вище комунікативних дій й організується акт діяльності спілкування [11].

Варто підкреслити, що для виникнення акту спілкування потрібна ініціатива. Суб'єкт спілкування, що бере цю ініціативу на себе, називається «суб'єкт-ініціатор», а суб'єкт, що цю ініціативу приймає, визначається як «суб'єкт-партнер». Таким чином, кожний акт визначається: а) суб'єктом - ініціатором спілкування; б) суб'єктом, якому адресована ініціатива; в) нормами, за якими організується спілкування; г) цілями, які переслідують учасники спілкування; д) ситуацією, у якій відбувається взаємодія.

Висновки. Таким чином, людське спілкування в рамках діяльнісного підходу трактується як самостійний вид людської діяльності. У цьому зв'язку на процеси спілкування можуть поширюватися теоретичні схеми, які вже сформувалися при вивченні різних форм предметно-практичної діяльності. Формою комунікативної діяльності є мовна комунікація. Мовна комунікативна діяльність характеризується інтенціональністю, результативністю, нормативністю. Основними структурними компонентами мовної комунікативної діяльності виступають: предмет спілкування, потреба в спілкуванні, комунікативні мотиви, дії спілкування, завдання спілкування, засоби спілкування, продукт спілкування. При цьому мовна комунікативна діяльність будується як система «сполучених актів», у якій необхідно розрізняти позиції суб'єкта-ініціатора й суб'єкта-партнера. Комунікативна технологія в мовній комунікативній діяльності реалізується в монологічній, діалогічній й полілогічній формах.

Список використаної літератури

1. Ананьев, Б. Г. Человек как предмет познания [Текст] / Б. Г. Ананьев. – М. : Высшая школа, 1969. – 384 с.

2. Андреева, Г. М. Социальная психология [Текст] : учебник / Г.М. Андреева. – [2-е изд., доп. и перераб.] - Москва : Изд-во МГУ, 1988. – 432 с.
3. Зимняя, И. А. Психологические аспекты организации устного пропагандистского общения и формирование социалистической личности [Текст] / И. А. Зимняя // Прикладные проблемы социальной психологии. – М. : Наука, 1983. – С. 146 - 147.
4. Каган, М. С. Мир общения: Проблема межсубъектных отношений [Текст] / Каган М. С. – М. : Политиздат, 1988. – 319 с.
5. Леонтьев, А. А. Деятельность и общение [Текст] / А. А. Леонтьев // Вопросы психологии. – 1979. - №1. – С. 121 – 132.
6. Леонтьев, А. Н. Проблемы развития психики [Текст] / А. Н. Леонтьев. – [4-е изд.] - М. : Изд-во МГУ, 1981.– 584 с.
7. Лисина, М. И. Генезис форм общения у детей [Текст] / М. И. Лисина // Принцип развития в психологии. - М. : Наука, 1978. - С. 268–294.
8. Ломов, Б. Ф. Общение как проблема общей психологии [Текст] / Б. Ф. Ломов // Методологические проблемы социальной психологии. – М. : Наука, 1975. – С. 124-135.
9. Парыгин, Б. Д. Основы социально-психологической теории [Текст] / Б. Д. Парыгин. – М. : Мысль, 1971. - 352 с.
10. Соковнин, В. М. О природе человеческого общения: Опыт философского анализа [Текст] / В. М. Соковнин. – [изд. 2-е, испр. и доп.] – Фрунзе : Мектеп, 1974. – 146 с.
11. Станкин, М. И. Психология общения [Текст]: курс лекций / М. И. Станкин. - М. : Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2000. - 304 с.

Summary. Nikolaienko S.O., Nikolaienko S.I. «The problem of communication as activity» In this paper we consider communication as a separate species of human activity. At the same time we analyzed the essential characteristics, structural components, the technology of voice communication activities.